

Den goda smaken

– konsumtion av kolonialvaror och alkohol
i tre svenska 1800-talsromaner¹

Pia Lundqvist

Introduktion

Ofta nås vi av larmrapporter om den ständigt stigande sockerkonsumtionen i Sverige. I genomsnitt räknar man med att vi förbrukar motsvarande 40 kilo socker per person och år, varav 16 kilo i form av godis.² Svenskarna är också bland de största kaffekonsumenterna i världen, räknat per capita. Varken socker eller kaffe är något som behövs för människans överlevnad, utan konsumeras för njutningens och stimulansens skull, i likhet med exempelvis tobak och alkohol. Kolonialvaror som dessa fick ett starkt genomslag hos breda befolkningslager i Sverige några decennier in på 1800-talet, vilket är senare än i övriga Västeuropa.³ Allt sedan dessa varor introducerades har konsumtionen i regel varit stigande eller konstant. Kolonialvarorna har inte bara varit viktiga för den enskilda konsumenten. I ett världshistoriskt sammanhang är deras roll central i utvecklingen av en global ekonomi.

Den omvandling av människors konsumtionsmönster som ägde rum i framför allt Västeuropa under slutet av den tidigmoderna perioden kan numera räknas till historievetenskapens stora ”meta-berättelser”.⁴ Forskningen är mycket omfattande och merparten av studierna fokuserar på utvecklingen i Nordvästeuropa och delvis Nordamerika.⁵ Länder som Storbritannien och Nederländerna hade flera saker gemensamt, däribland kopplingen till världsekonomin genom global handel och kolonier samt en tidig ekonomisk omvandling och urbanisering. Inom den internationella forskningen har introduktionen av kolonialvaror som socker, te, kaffe och tobak ägnats stor uppmärksamhet. Bruket av dessa varor har fått ett starkt symbolvärde och har ofta fungerat som en indikator på en ny typ av konsumtion.⁶

I den svenska historiska forskningen har det inte funnits ett lika stort intresse för introduktionen och konsumtionen av kolonialvarorna som i den internationella.⁷ På senare år har dock intresset för att inlemma globalhistoriska perspektiv ökat bland svenska historiker. I de empiriska studier som gjorts har tonvikten framför allt legat på kvantitativa undersökningar av konsumtionen av olika nyckelvaror, exempelvis utifrån bouppteckningar eller importstatistik.⁸ Denna artikel om kolonialvaror och njutningsmedel

i Sverige har en lite annan infallsvinkel och riktar intresset mot frågor om hur kolonialvarorna konsumerades, vad bruket av dem fyllde för funktion och vilka känslor som sammankopplades med dem. Syftet är att lyfta fram komplexiteten i konsumtionens sociala och kulturella aspekter genom att diskutera såväl generella förhållningssätt till kolonialvarorna som normer och attityder kopplade till klass och kön.

De källor som traditionellt använts för att studera konsumtionsmönster beskriver sällan hur och varför nya varor brukades. För att komma åt dessa aspekter har jag valt att i stället undersöka hur bruket av kaffe, te, socker, tobak samt importerade och inhemska alkoholdrycker framställs i några svenska romaner skrivna under 1830- och 40-talen. Vad representerar dessa varor i berättelsen? Vad framkommer i romantexterna som belyser hur konsumenterna manifesterade status och hur de sociala och könsmissiga gränsdragningarna gjordes? Hur kan den ökande konsumtionen av kaffe, te, socker, punsch, arrak etcetera förklaras utifrån konsumenternas perspektiv? I en skönlitterär text är det inte sällan detaljerna som får läsaren att skärpa blicken. Författaren använder sig, medvetet eller omedvetet, av föremål och varor för att säga något utöver att peka på varan i sig själv. På så sätt kan exempelvis kolonialvaror fungera som ett medel att också visa på samhälleliga värderingar och historiska skeenden i författarens samtid.

Nya kolonialvaror – symboler och incitament för konsumtionsrevolutionen

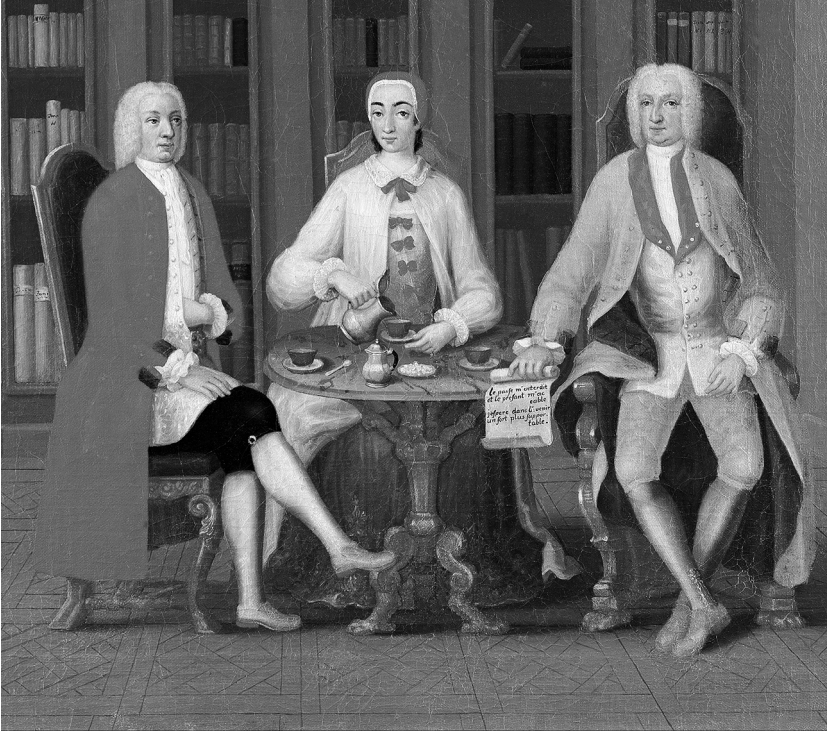
Forskare som intresserat sig för konsumtionssamhällets uppkomst från 1600-talet till och med 1800-talet är i stort sett överens om att förändringsprocessen innebar en signifikant ökning av mängden och variationen av varor som konsumerades av växande delar av befolkningen.⁹ Detta är en kvantitativ definition, som beaktar faktorer som varuvolymer och antal konsumenter, av det som ofta benämnts konsumtionsrevolutionen.¹⁰ Historiker med skilda inriktningar har anlagt ett flertal olika perspektiv. Inom ekonomisk-historisk forskning har konsumtionens betydelse som förutsättning för industrialisering och ekonomisk utveckling varit en viktig utgångspunkt och frågor kring konsumtionens omfattning, varuvolymer och antal konsumenter har studerats. Andra har pekat på kopplingen till den atlantiska ekonomin, där slavhandel och plantageekonomi var grundläggande för produktionen av varor som kaffe och socker. Historikern James Walvin har till exempel studerat sambandet mellan framväxten av den brittiska konsumtionskulturen, med kolonialvarorna i centrum, och det brittiska imperiets globala handel och aggressiva koloniala erövringar. Han menar att stora delar av

världen omvandlades för att tillgodose européernas efterfrågan på ett antal tropiskt producerade varor, av vilka flera var mer eller mindre beroendeframkallande.¹¹ Även om socker kanske inte är beroendeframkallande på samma sätt som tobak, talas det i dag ofta om ”sockerberoende”. Samtidigt som de nya dryckerna te och kaffe (med socker) var stimulerande och mildt beroendeframkallande, var de ofta billigare än traditionella drycker som öl.¹² Enligt historikern Carole Shammas spenderade brittiska familjer en tiondel av sina matpengar på te och socker under slutet av 1700-talet.¹³ Det söta teet var uppiggande och underlättade långa arbetsdagar. Socker kom att stå för en allt större del av kaloriintaget bland arbetarfamiljer.¹⁴

Nästan oavsett om konsumtionen har studerats ur ett ekonomiskt, globalhistoriskt eller kulturhistoriskt perspektiv har kolonialvarorna fått en framträdande plats i diskussionen, som viktiga beståndsdelar i en ny typ av konsumtionskultur, som sociala markörer eller för deras roll i hushållens eller nationens ekonomi. Historikern Jan de Vries tes om en flitens revolution har haft stort genomslag inom den konsumtionshistoriska forskningen. de Vries menar att konsumtionsökningen uppkom genom en interaktion mellan marknaden och hushållen. Enskilda hushåll omdisponerade sina resurser för att kunna konsumera mer.¹⁵ När tropiska produkter som te, kaffe och socker väl introducerats blev de snabbt oemotståndliga nödvändighetsvaror som folk inte ville vara utan. Sjunkande priser till följd av plantageekonomins uppkomst i kolonierna stimulerade efterfrågan ytterligare. Kolonialvarorna spelade alltså en fundamental roll och fungerade som incitamentsvaror, det vill säga varor som inte bara stimulerade konsumenterna att öka graden av lönearbete utan också förändrade deras måltidskultur och drev på utvecklingen av detaljhandeln.¹⁶

En central fråga i den tidigare forskningen har varit hur konsumtionsrevolutionen ska förklaras. Det har förts en omfattande diskussion om utbud och efterfrågan, relationer mellan prisnivåer och levnadsstandard samt stathöjande konsumtion respektive njutningsinriktad. Det råder dock enighet om att konsumtionen inte enbart har bestämts av en enkel ekvation mellan tillgången på varor och konsumenternas köpkraft. Frågan vad som egentligen låg bakom lyxkonsumtionen eller vad som driver på individens och grupperns konsumtion intresserade tidigt inflytelserika teoretiker som nationalekonomen Adam Smith och sociologerna Thorstein Veblen och Werner Sombart.¹⁷

I den kulturhistoriskt präglade konsumtionshistoriska forskningstraditionen har intresset framför allt riktats mot konsumtionens sociala funktioner och mening i kulturell bemärkelse. I en förklaringsmodell med stort genomslag har konsumtionen betraktats som en viktig beståndsdel i den sociala tävlan om makt och anseende. Veblen pekade på hur en iögonenfallande konsumtion

Kaffe, te och choklad var en självklar del i den svenska högadelns konsumtionsmönster redan under 1700-talets första hälft.

Familjen Stenbock i biblioteket på Rånäs, målning av Carl Fredrik Svan, cirka 1740 (Bilden beskuren).

markerade status, och historikern Neil McKendrick gav begreppet social tävlan en central roll när han utvecklade sin teori om konsumtionsrevolutionen.¹⁸ Dessa modeller har emellertid inte varit fria från invändningar och en huvudlinje i kritiken har betonat att den "rätta" konsumtionen inte bara handlade om att tävla och lyckas härma grupper och individer med högre social status, utan byggde på förvärvade kunskaper. Goda seder var frukten av uppfostran och utbildning. Det är framför allt sociologen Pierre Bourdieus teorier om social distinktion som återopats i detta sammanhang. Bourdieu menar att varor och vanor bar på en mening, som endast stod klar för dem som kunde koderna. Konsumtionen bidrar därför till att stärka sammanhållningen kring en klassbunden smak och konsumtion, samtidigt som gränserna utåt markeras.¹⁹ Ett exempel på en sådan avgränsande konsumtion av kolonialvaror ger historikern Johanna Ilmakunnas i sin studie av den svenska högadelns konsumtionsmönster under 1700-talet. Kaffe, te och choklad var väl etablerade redan under 1700-talets första hälft, och bland

husgeråden fanns särskilda serviser för var och en av dessa heta drycker. Till detta åt man söta kakor och fina bakelser. Trots höga priser ingick importerade eller växthusodlade citrusfrukter i vardagskonsumtionen. Adeln drack franska viner, portvin och arrak, medan tjänstefolket utspisades med öl och dricka.²⁰ Konsumtionen blev ett medel också för andra grupper att avgränsa sig, till exempel då svenska bönder under tidigt 1800-tal pläderade för att överflödsförordningar skulle gälla obesuttna grupper, men inte dem själva.²¹ Då borgerligheten formerades under 1800-talet var anseende och anständighet nyckelord vilka definierade den som grupp, gentemot en allt mer maktlös och ”degenererad” aristokrati.²² Exemplet här beskriver konsumtionens avgränsande och *exkluderande* sida, men det fanns även *inkluderande* drag. Etableringen av nya konsumtionsmönster kunde fungera som ett socialt kitt som förenade grupper som tidigare varit avgränsade från varandra. Särskilt introduktionen av nya varor erbjöd individer möjligheter att definiera sig i förhållande till – och ibland i opposition mot – de rådande sociala hierarkierna. Nya vanor kommunicerade brukarens identitet och karaktär, snarare än social tävlan.²³ Utifrån det här perspektivet, menar historikern Jon Stobart, kan konsumtion ses som en delad social erfarenhet, en aktiv process av upprepade handlingar med potential att omdefiniera det sociala spelrummet.²⁴ Man kan exempelvis tänka sig att det nya – i Sverige ofta feminint kodade – kaffedrickandet i vissa fall kunde leda till en uppluckring av gränserna mellan olika samhällsskikt.

En annan huvudlinje i kritiken mot betoningen på status och social tävlan som viktigaste drivkrafter till konsumtion är det man skulle kunna beteckna som njutningskonsumtion. Sociologen Sombart intresserade sig för vad som drev på lyxkonsumtionen och menade att det i grunden handlade om sensualism – begäret efter lyx var besläktat med det erotiska begäret.²⁵ En annan sociolog, Colin Campbell, har senare menat att en alltmer utbredd njutningskultur, manifesterad i romantiken, slog igenom under 1800-talet.²⁶ Den romantiska njutningskulturen kännetecknades av en särskild form av modern hedonism, som tog sig uttryck i människors fantasier och dagdrömmar om att tillfredsställa sina outsinliga begär. Eftersom längtan aldrig kan uppfyllas en gång för alla, drivs konsumtionsspiralen ständigt vidare.²⁷ Flera andra forskare har i linje med denna tankegång poängterat att all konsumtion inte kan förklaras utifrån social tävlan eller identitetsformering utan poängterar faktorer som begär och nöjeslystnad, användbarhet och bekvämlighet samt stimulans och njutning. Detta gäller inte minst konsumtionen av ät- och drickbara kolonialvaror, där ju smaksinnet spelar en avgörande roll.²⁸ Vad beträffar flera av de koloniala produkterna finns ytterligare en väsentlig faktor att lyfta fram – de är beroendeframkallande. Nikotin och koffein omnämns tillsammans med alkohol som de tre stora

psykoaktiva preparaten, som fortfarande i dag spelar en oerhört viktig roll för världens samlade konsumtion. Historikern David T. Courtwright talar om den ”psykoaktiva revolutionen” i samband med det snabbt ökande bruket av tobak, te, kaffe och choklad.²⁹ Förutom själva njutningsaspekten har varornas nyhetsvärde också pekats ut som en faktor som attraherar konsumenten.³⁰

Det finns alltså olika försök att förklara varför människor konsumerar (förutom för att uppfylla de mest basala mänskliga behoven); dels resone-mang som tar fasta på konsumtion som manifestation av status och social tävlan, dels teorier som fokuserar på identitet och konsumtionens sociala funktioner av såväl exkludering som inkludering. Gemensamt för dessa kan sägas vara att själva konsumerandet relateras till omvärlden. Andra teoretiska ansatser har i stället riktats in mot själva varan och dess attraktionskraft och poängterat njutning, sinnliga begär, drömmar, bekvämlighet, välbehag och stimulans.³¹

Romanen som ett fönster mot världen

Jag intresserar mig här alltså för känslor, attityder och normer kopplade till kolonialvarorna under den tid då dessa varor var relativt nya, åtminstone för bredare grupper av den svenska befolkningen. Den svenska konsumtionsvarumarknadens verkliga expansion brukar dateras till 1830-talet. Det var också då den moderna romanen slog igenom på allvar i Sverige. Jag har valt att utgå från några skönlitterära verk, skrivna av några av de mest betydelsefulla svenska romanförfattarna under denna period: Fredrika Bremer, Sophie von Knorring och Emilie Flygare-Carlén. Att det är tre kvinnliga författare är ingen slump. Det var framför allt kvinnliga författare som introducerade vardagsskildringen med dess anspråk på att skildra en samtida verklighet.³²

Litteraturforskaren Cynthia Wall har uppmärksammat att parallellt med att varusamhället blev allt mer framträdande började romanerna befolkas med ting. Beskrivningar av föremål i dagspress, annonser, varukataloger och vetenskapliga framställningar påverkade prosan redan under 1700-talet, menar Wall. I 1800-talsromanen har processen fullbordats och skönlitteraturen börjar svämma över av vardagsföremål och konsumtionsvaror.³³ Realistiska romaner av Stendahl, Balzac och Flaubert ”öppnar famnen för alla sorters prosaiska ting, inklusive bruksföremål, varor, krimskrams. Ibland ser man till och med prislapparna”, framhåller litteraturvetaren Sara Danius.³⁴ Det har ofta hävdats att romanen är en spegel, men, menar Danius, den bör snarare ses som ett fönster som anstränger sig till det yttersta för att åskådliggöra världen: ”Romanen avbildar inte världen. Den försynligar

världen, ja, försinnligar den.”³⁵ Om Bremers, von Knorrings och Flygare-Carléns respektive debutromaner noterar litteraturvetaren Åsa Arping att de ”utspelar sig i ett specificerat nu och i en konkret beskriven miljö [...] Tobaksrök virvlar, tekokare ryker, katter spinner och brasor sprakar”.³⁶ Vardagslivet blir ämnet för berättelsen och träder fram som stoff i egen rätt.³⁷ Konkretion, samtidsskildringar och åskådliggörande beskrivningar av människor, ting och miljöer är alltså viktiga komponenter i den litterära realismen. Författaren lyfter fram, betonar, och låter tingen spela en roll i berättelsen. Föremålen och varorna fungerar ofta som betydelsebärande referenspunkter i texten som förtydligar handlingen.³⁸

Valet att utgå från skönlitterära källor motiveras av att romanerna ger andra aspekter på konsumtion som andra vanligen använda källor i det här sammanhanget inte kan ge.³⁹ Vi kan visserligen genom exempelvis bouppteckningar eller handelsstatistik se vilka varor som konsumerades och i viss mån av vilka. Dessa källor berättar däremot inte mycket om hur. Ett argument för bruket av skönlitteratur som källa är att den kvalificerar vår förståelse av det förflutna, visar på aspekter och motsättningar som inte blir synliga i annat källmaterial. Dagböcker och memoarer har tidigare använts för att utforska mer kvalitativa aspekter av konsumtion och materiell kultur.⁴⁰ Skönlitteraturen går i många fall ett steg längre. Just eftersom det handlar om uppbyggda berättelser är författarna fria att i fiktionens form åskådliggöra och vända och vrida på fenomen i sin egen samtid.⁴¹ Man kan också peka på ett intressant samspel mellan skönlitteratur och samhälle, såsom Cynthia Wall vill göra gällande när det gäller föremålskulturen. De realistiska författarna avspeglar inte bara tidsandan, utan lyfter också fram motsättningar och komplikationer i denna tidsanda och låter flera röster komma till tals. Romanerna kan vara illustrationer, bearbetningar och debattinlägg på samma gång. Med andra ord kommunicerar de litterära texterna med sina läsare, ger nya insikter eller formulerar ideal. Därmed kan skönlitteratur sägas både formas av och forma sin samtid.⁴²

Liksom i all historisk forskning är urvalet av källor centralt också här. Denna artikel bygger i huvudsak på tre svenska romaner från 1830- och 40-talen som för det första utspelar sig i eller nära författarens egen samtid, för det andra har mer eller mindre framträdande realistiska drag. Det är dock inte helt enkelt att dra strikta gränser mellan olika litterära genrer. Ibland handlar det om att författaren ger en illusion av realism snarare än skildrar verkligheten som den är och i andra fall framstår det tydligt att texten har drag av olika litterära genrer.⁴³ Ett tredje urvalskriterium har varit att berättelserna ska skildra olika sociala skikt i samhället, allt ifrån torpare och tjänstefolk till borgerlighet och aristokrati. Slutligen har jag valt författarskap som i sin samtid hade stort genomslag och lästes av många.

Bremer, von Knorring och Flygare-Carlén fick alla tre erkännanden som representanter för ett nytt slags litterära berättelser och var flitigt lästa i sin samtid.⁴⁴ Upplagorna var stora och böckerna fann många läsare, särskilt kvinnliga. Romanen blev vid den här tiden alltmer av en vardagsvara, som litteraturvetaren Gunnel Furuland uttryckt det.⁴⁵ Man kan alltså se den realistiska romanens och bokmarknadens framväxt som en parallell process med konsumtionsmarknadens expansion. Boken blev en vara som också beskrev varor. Innan jag går in på hur kolonialvarorna beskrivs och behandlas ska de tre utvalda romanerna presenteras kort.

Tre romaner, tre inblickar i det svenska 1800-talet

Fredrika Bremer anses vara den författare som introducerade den realistiska romanen i Sverige, och hennes romandebut *Famillen H****⁴⁶ (1830–31) räknas som Sveriges första realistiska roman.⁴⁷ Romanen har också beskrivits som vardagsroman och familjeroman, där handlingen är förlagd till en kultiverad, högborgerlig miljö. *Famillen H**** kan också betraktas som metaroman, i vilken både bokens tillblivelse och roll i förhållande till andra texter diskuteras.⁴⁸ Berättarjaget är den kloka husmamsellen Beata Hvardagslag, som iakttar och kommenterar vad som försiggår i familjen. ”Husrådinnan vid grytorna fungerar inte bara som en konkret symbol, utan också som en trygghetsskapande täckmantel för en potentiellt subversiv verksamhet – ett kvinnligt skrivande med pretentioner”, menar Arping.⁴⁹ Det finns alltså ett tydligt fokus på traditionell kvinnlig verksamhet och vardag i den patriarkala, borgerliga familjen, vilken gör romanen intressant att läsa ur ett konsumtionsperspektiv. Referenserna till måltider, mat och hushållsarbete är många. Miljön är som redan nämnts utpräglad borgerlig, men möten med folk ur andra sociala grupper skildras också.

Sophie von Knorring debuterade 1834, några år efter Bremer, och hennes tidigaste och mest kända romaner utspelar sig i den aristokratiska miljö som hon kom ifrån. Ett genomgående tema hos författaren är den förbjudna kärleken som står i motsättning till det av plikt ingångna äktenskapet. I romanen *Torparen och hans omgivning*⁵⁰ som utkom 1843, är tematiken densamma. Verket räknas som ett inlägg i debatten kring Almqvists *Det går an*.⁵¹ Handlingen är dock förlagd till en annan social miljö; boken har kallats ”Sveriges första bonderoman”.⁵² Men det är egentligen inte bönder som handlingen rör sig kring, utan lägre sociala skikt, herrgårdarnas och militärboställes tjänstefolk och torpare. Det var dessa lägre sociala miljöer som författaren själv var bekant med.⁵³ I centrum står drängen Gunnar, som luras in i ett olyckligt äktenskap med pigan Lena, samtidigt som han förälskar

sig i hennes syster Elin. Ett återkommande tema i romanen är supandets ödesdigra konsekvenser för de fattiga. Förutom de många diskussionerna om brännvinsdrickande spelar bruket av kolonialvaror inte någon framträdande roll i berättelsen, utan framstår mer som en underförstådd självklarhet.

Även Emilie Flygare-Carlén debuterade på 1830-talet. Hon kom från en köpmansfamilj i Strömstad och blev snabbt en av landets mest lästa författare. Hennes egna erfarenheter från vitt skilda samhällssfärer, och särskilt då miljöer i den bohuslänska skärgården, bidrog till hennes popularitet. Romanen *Pål Värning – En skärgårds-ynglings äfventyr*⁵⁴ (1844) som delvis utspelar sig i det fattiga Bohuslän, befolkas av olikartade typer ur skilda sociala skikt. Miljöskildringarna och personteckningarna bygger till stor del på författarens egna upplevelser och intryck. Litteraturvetaren Johan Svedjedal beskriver *Pål Värning* som ”en schvungfull och delvis romantiserad berättelse”, men som samtidigt skildrar ett ”Sverige där fattigdomen grinar mot de flesta – ett land som hennes kollegor och konkurrenter Fredrika Bremer och Sophie von Knorring mest sett genom förmaksfönstret och inte visste mycket om.”⁵⁵ Samtidigt som romanen har drag av folklivsskildring kan den också betraktas som utvecklingsroman med en ung man i centrum, som ställs inför olika prövningar och livsavgörande val. Den fattige men hederlige och godhjärtade Pål och hans fästmö Nora möter ett antal ”ekonomiska och erotiska frestelser” som de hanterar på olika sätt.⁵⁶ Nora blir gravid med en skeppsbruten främling som vistas på skärgårdskroger Knäppen, som drivs av hennes mor. Pål bryter med Nora, men hjälper henne med bostad och försörjning. Pål själv lämnar det lilla fiskarsamhället och ger sig ut i världen för att skapa sig en ny tillvaro. Vi får följa huvudpersonen som anställd på ett värdshus i Göteborgs utkanter, som gårdfarihandlare och som tryckerilärling i en halländsk småstad. Återföreningen mellan Pål och Nora sker efter flera år, sedan de båda var och en på sitt håll utvecklats och mognat som människor.⁵⁷ Konsumtion i bred bemärkelse är påtagligt framträdande i boken. Pål blir exempelvis mycket medveten om vikten av att klä sig rätt för att smälta in i nya sociala miljöer. Då boken till stor del utspelar sig i värdshusmiljöer spelar också drickandet och ätandet en stor roll.

Sammantaget ger de tre skönlitterära framställningarna oss en inblick i olika samhällssfärer under de svenska 1830- och 40-talen. Som redan antytts varierar dock de tre författarnas förtrogenhet med den klass de skildrar. Hos Sophie von Knorring framstår exempelvis hennes avstånd till torparna som ganska stort, medan Bremers berättelse mer är en skildring inifrån borgerligheten. Bruket av koloniala produkter omnämns i alla romanerna, inte sällan för att markera den sociala kontexten. Författarna har alla olika utgångspunkter, tematik och budskap, och behandlar inte konsumtion som ett explicit tema, möjligen med undantag för Flygare-Carléns *Pål Värning*. I

denna, och flera andra av hennes romaner, är det som om föremål och varor ligger liksom utströdda över sidorna. De inte bara nämns ofta, de spelar också en viktig roll i berättelsens handling.

Tillgängligheten till de nya kolonialvarorna

Så länge konsumtionen av koloniala varor endast omfattade en liten elit förmedlades varorna till stor del via personliga kontakter med importörer eller genom utländska diplomater.⁵⁸ För att bruket av kolonialvaror skulle spridas till den breda massan krävdes dock en mer utbyggd handel.⁵⁹ Till en början var denna handel främst knuten till städerna.⁶⁰ När Gunnar i *Torparen och hans omgivning* ska in till staden ber hans mor honom att också köpa snus till henne. Och när det blir jul är det också viktigt att bege sig till staden för att inhandla tobak, tillsammans med en del andra köpvaror. På Tommedag försåg sig allmogen ”med sina små förnödenheter till julen, nämligen fisk, kryddor, ljus, snus och tobak”, heter det hos von Knorring.⁶¹ Men även innan det att handelsbodas på landsbygden blev tillåtna 1846 verkar det ha funnits goda möjligheter för landsortsbor att få tag på de eftertraktade varorna på närmare håll. Ekonomhistorikern Anna Brismark har visat att det fanns flera distributionsvägar. Stadsköpmän besökte regelbundet landsbygden och levererade varor. Det var heller inte ovanligt att personer bosatta på landet fungerade som lokala kommissionärer för städernas handlare.⁶² För det tredje förekom på många håll i landet en mängd dispenser och undantag från det generella förbudet att driva handel på landsbygden.⁶³

Ytterligare en distributionskanal utanför städerna var värdshus och gästgivargårdar. På skärgårdskrogen Knäppen där ynglingen Pål Värning i *Flygare-Carléns* roman arbetar säljs bland annat risgryn, kaffeböner, kanel, sirap och socker. Där kunde man också få tag på snus, rulltobak och lerpipor.⁶⁴ Tobak var den koloniala produkt som introducerats tidigast i Sverige. Handeln med tobak var fri sedan 1684. Sverige blev snart självförsörjande på tobak genom inhemsk odling och förädling vid manufaktur. Tobaksbruket var i Sverige mycket utbrett, både snusning och rökning var allmänt förekommande i alla sociala grupper, också på landet.⁶⁵

En ny måltidskultur växer fram

Anledningen till att romanfiguren Pål Värning ursprungligen hamnat på den ökända krogen Knäppen är för att skaffa kaffeböner till sin sjuka mor. Medan isen ännu låg säker mellan det lilla skärgårdssamhälle där han bodde och ön där krogen låg, vandrade han över för att försöka sälja några småsaker och byta förtjänsten mot lite kaffeböner:

Denna vara, som fru Värning alltid älskat, och mest saknade, hade icke på mången god dag funnits i huset; men det var Påls lyckliga tro, att om han blott ännu en gång finge något att lägga på kaffepannan, skulle modern nog krya sig upp igen, och det vida förr, än om han hemförde de bästa matvaror...⁶⁶

Modern ville inte ha maten som Pål försökte truga i henne: "Kaffetåren var det enda som vederqvickte henne".⁶⁷ När Pål så småningom återvände hem med de efterlängtrade kaffebönorna blev det en stor händelse. Han skyndade sig att göra upp eld och ta fram den sedan länge undanplockade kaffebrännaren. Varken mor eller son hade dock kunnat njuta fullt ut, om de inte delat sin glädje och även bjudit in grannkvinnorna att vara med på kaffekalaset.⁶⁸ För den fattiga änkan blev kaffets återkomst en stor och lycklig tilldragelse.

Den snabba spridningen av kaffe och te i Europa under 1700-talet kan delvis förklaras av sjunkande priser och bättre tillgänglighet.⁶⁹ Kaffehus etablerades, med början i de stora städerna som Paris, London och Wien, och blev ett nytt slags offentligt rum. År 1728 fanns 15 kaffehus i Stockholm.⁷⁰ Kaffeimporten till Sverige skedde först via Holland, från holländska och franska kolonier i Västindien. Efter kontinentalblockaden och Sydamerikas politiska frigörelse under tidigt 1800-tal övergick man till direktimport från framför allt Brasilien. Samma sak gällde sockret. Till en början importerades socker till Sverige via europeiska hamnar, men från och med 1830-talet importerades även socker direkt, också det främst från Brasilien. Kolonialvaror blev en vanlig returlast i den svenska utrikeshandeln. Direktimporten ledde till sjunkande priser och ökad konsumtion av både kaffe och socker.⁷¹ Med undantag för Göteborgstrakten tog det lång tid för teet att slå igenom bland bredare grupper av befolkningen i Sverige. Undantaget för Göteborg kan främst förklaras av Svenska Ostindiska Kompaniets stora direktimport av te från Kina. Te var den viktigaste varan i kompaniets handel, och trots att huvuddelen återexporterades kom tedrickandet att få starkt fäste i staden.⁷²

Oavsett om man drack te eller kaffe var sockret ett självklart tillbehör. Därför har sockerkonsumtionen ofta använts som en indikator på konsumtionen av nya kolonialvaror generellt.⁷³ Sockret var fortfarande dyrt. Någon storskalig produktion av sötsaker för en massmarknad fanns inte förrän under 1800-talets sista decennier, då Sverige blivit självförsörjande på (bet)socker.⁷⁴ Förutom till att söta varma drycker användes socker i bakverk, desserter och liknande. I *Familjen H**** äts skorpor och pepparkakor, sockerbröd och "ett fat med honungskakor, ur hvilka flödade en aromatisk saft, samt en stor tårta [...] med plommonfyllning, – lätt och läcker och delikat..."⁷⁵

Kaffe och te spelar en stor och ständigt återkommande roll i romanerna.

Pål Värnings arbetsgivare i Falkenberg, borgarhustrun Gundla Hamrin, är en präktig och välmående fru, som regelbundet ställer till kaffekalas för vännerna, ”ty utan kaffekalas, nyheter och ett bostons-parti kunde hon ej trifvas”.⁷⁶ Ibland hålls kalasen i gröngräset och samlar många gäster till uppsluppna festligheter.⁷⁷ Men det är också på kaffebjudningar och ”thé-societeter” som det förs förtroliga samtal och skvallras.⁷⁸

Under 1800-talet gav bruket av de nya varma dryckerna upphov till en marknad för tillbehör som koppar, fat, kannor, kittlar, silar och kvarnar.⁷⁹ Serviser och kannor av porslin blev snabbt statusymboler som ingick i det moderna kaffe- eller tedrickandet.⁸⁰ När Pål och Nora som nygifta återvänder som värdfolk på skärgårdskroger visar Pål en liten skänk-dörr i väggen: ”Här har du ditt grannlåtspostlin: ett halft dussin kaffekoppar, med kanna och gräddsnipa och socker-ask – du tycker väl om att jag tog rödt och hvitt?”⁸¹ Under 1700-talet spreds det importerade ostindiska porslinet främst bland välbärgade grupper, men i samband med konsumtionsuppsvinget under 1800-talets första hälft ökade innehavet av porslin, eller billigare varianter i lergods eller fajans, bland alla samhällsskikt.⁸² De inhemska producerade efterapningarna hämtade sina förebilder i det äkta kinesiska porslinet, och anspelade därmed på något främmande och exotiskt.⁸³ Att även själva varorna hade orientaliskt ursprung framskyntar här och var i de skönlitterära berättelserna, som när Bremer skriver att kaffeoset sprider sin ”arabiska parfym inom husens atmosfär”.⁸⁴

Det är inte svårt att se i romanerna hur kaffe och te, socker och sötsaker gett upphov till genomgripande förändringar i vardags- och umgängeslivet. Pigor serverar det obligatoriska morgonkaffet, gäster trakteras med kaffe och sockerskorpor, tjänarinnor bär in tebrickor, det trugas om att ta en bit socker till. Kaffe fungerar som tröst och vederkvickelse. Inom borgerligheten är te-timmen en obligatorisk ritual. Man umgås kring tebordet och skvallrar över en kopp kaffe. Frukost med varm dryck, kaffekalas och tejudningar var alla nya företeelser.⁸⁵ Att den ökande konsumtionen av kaffe sammanföll i tid med ett minskat brännvinsdrickande noterades redan i samtiden. Det sötade kaffet blev ett alternativ till brännvinet, och ledde till nya sätt att umgås.⁸⁶ Etablerandet av den nya måltidskulturen bekräftades för romanernas läsare.

Förfining eller folklighet – sociala gränsdragningar för te och kaffe

I de fiktiva berättelserna framställs kaffedrickandet som en självklar vardaglig vana i så gott som alla sociala skikt. Kaffe dricks regelmässigt både

Att kaffet hade orientaliskt ursprung framskyntar här och var i romanerna, som när Bremer skriver att kaffeoset sprider sin "arabiska parfym inom husens atmosfär".

Målningen *Enjoying Coffee* från tidigt 1700-tal poängterar det exotiska.

Enjoying Coffee, målning på duk av okänd konstnär, franska skolan.

hos familjen H*** och i torparstugan.⁸⁷ Historikern Christer Ahlberger har utifrån bouppteckningar undersökt hur konsumtionen av te och kaffe etablerades i olika regioner och i olika sociala grupper i Sverige. Resultatet av hans undersökning visar på stora geografiska variationer och skillnader mellan städer och landsbygd. Det står dock klart att kaffet fick bred social spridning i Sverige mellan sekelskiftet 1800 och seklets mitt. Te var däremot länge en dryck för aristokratin och borgerligheten.⁸⁸

Den sociala gränsdragningen mellan te och kaffe diskuteras inte explicit i von Knorrings *Torparen och hans omgivning*, utan det framstår som helt självklart att patronen och herrskapet dricker te, medan torpare och tjäns-

Introduktionen av kaffe och te ledde till förändringar måltidskulturen. Tedrickandet blev en viktig ritual i det borgerliga familjelivet. Skönlitteraturens skildringar av återkommande kafferep och tebjudningar bidrog till att forma ideal och befästa dessa nya umgängesformer. *Interiörscen med tebjudning*, akvarell av okänd konstnär, tidigt 1800-tal (Bilden beskuren).

tefolk inte gör det. Hos Flygare-Carlén markeras tedrickandets status av herrskapsvana. När Pål Värning efter en lång tid ska återse Nora, som arbetade på det Strelingska schweitzeriet i Göteborg, beställer han in en kopp te medan han väntar. "Vid ett annat tillfälle skulle Pål tyckt det vara roligt att en gång få känna hur det smakade att sitta liksom en 'riktig herreman' vid sin thékopp och sitt tidningsblad", heter det, vilket tydliggör att det inte tillhörde vardagligheterna att Pål drack te.⁸⁹ Det faktum att det är te i koppen och inte kaffe ger Pål en känsla av att vara belevad, förfinad och förnäm. Romanepisoden visar hur valet av dryck sammankopplades med olika känslor och egenskaper.

Det är alltså inte särskilt förvånande att tedrickandet intar en central plats i det dagliga livet hos den högborgerliga familjen H***. Te nämns mer än dubbelt så ofta som kaffe i Bremers debutroman. En episod beskriver hur angelägen Översten är att få sitt kvällste i vanlig ordning. Familjen har varit på utfärd hela dagen och det börjar bli kväll:

Att klockan mellan sex och sju om eftermiddagen ej få thé, var för Öfversten en verklig mistning; och Hennes Nåd, som visste det, satt med bekymrad och ängslig min i vagnen, under det vi anträdde vår återresa hem, hvilken väl torde räcka öfver halfannan timma.⁹⁰

Översten försöker få sällskapet att göra en visit i ett okänt hus de passerar, i hopp om att bli bjuden på te. Sedan deras vagn gått sönder blir ett besök nödvändigt. De blir mycket riktigt bjudna på te, och översten är nöjd. Berättaren noterar dock ”thé-anstalernas torftighet. Kopparne voro af Rörstrands gröfsta porcelaine (tre voro sinkade), sockret var ordinairt och rätt grått melis; – bröd eller skorpor såg jag ej tecken till.”⁹¹ Orsaken till denna torftighet är att värdarna, baron K***, hans italienska hustru och styvdotter, har förlorat hela sin förmögenhet vilket tvingar dem att leva utan den standard de var vana vid:

Deras kläder voro praktfulla och i synnerhet i hög grad eleganta; deras sätt att vara och tala, deras bildning och talanger röjde att de tillhörde samhällets högre och mer förfinade kretsar, och likväl lefde de nu i brist af en mängd lifvets nödvändigaste behof, n. b. af de, som för verdens bortskämda barn blifvit nödvändiga.⁹²

Författaren lyfter här fram kontrasterna mellan värdarnas påkostade kläder och förfinade sätt och den mycket enkla bjudningen för att visa på deras förnäma ursprung, vilken samhällsklass de egentligen hörde hemma i.

En annan episod i samma roman skildrar en visit hos fru Mellander, borgerlig men av längre social rang än familjen H***. Det framgår att kaffet som serverades inte var lika gott som det man brukade dricka hemma: ”Två koppar kaffe hade emedlertid hvar och en af sällskapet måst förtära, utom likväl Cornetten, som, välsignande Fru Mellander, hennes välmening och hennes kaffe, bestämdt undanbad sig det.”⁹³ De två senare exemplen visar på att det inte bara fanns en social skillnad mellan de båda dryckerna kaffe och te, utan också mellan kaffe och kaffe, te och te. Skillnaden låg i varans kvalité, med vilken finess den serverades och konsumerades samt av vem. Den skönlitterära texten förtydligar alltså att det inte fanns någon enkel koppling mellan valet av dryck och samhällsklass. Det var mer komplicerat

än så; skillnaderna mellan folk och folk kunde avläsas i detaljerna. Te- och kaffedrickandet i romantexterna fungerar här som ett slags prisma som synliggör föreställningar och idéer.

”Vad kaffe smakar gott!”

I romanerna omnämns kaffe och te genomgående med positivt laddade ord som njutning, välbehag och vederkvickelse. I inledningen av Bremers *Familjen H**** får vi följa husmamsellen Beata Hvardagslag på hennes väg genom ett kylslaget Stockholm en snöig och mörk februarikväll. Berättaren avlyssnar ett replikskifte mellan kusken och en tulluppsyningsman vid Skanstull:

”Det är ett rasande gement väder i afton, kära herre!” – ”Ja.” – ”Jag tycker han kunde ha roligare af att sitta inne i varma stugan och dricka en tår, än att frysa fingrarna af sig för att uppehålla oss här...”⁹⁴

Strax efteråt anländer berättaren till familjen H***, och kontrasten blir tydlig mellan den kalla ”yrvädersresan” och det varma inbjudande hemmet och ”Thé-bordets vänliga hamn”:

Thé-timmen var inne, och från den sjudande Thékokarn steg ett hvirflande rökmoIn, som sväfvade öfver de skimrande kopparne; de med kakor, skorpor och rån rågade korgarne, betäckte det rymliga Thébordet. [...] De glada behagliga varelser, som rörde sig omkring mig; det trefliga rummet, ljusen, som i vissa ögonblick ej litet bidraga att göra själen ljus; den ljuftva värmande drycken, som jag njöt, – allt var förträffligt, lifvande, muntrande...⁹⁵

Samma uttryck för välbehag beskrivs även i samband med kaffedrickande i det ombonade hemmet i kontrast till kylan utomhus: ”Hvad Caffé smakar godt, då det är yrväder ute och sommar-luft inne! Det funno vi fruntimmer alla, då vi på eftermiddagen, församlade omkring en eldbrasa, under njutandet af den arabiska bönan...”⁹⁶ I scenerna ovan beskrivs te- och kaffedrickandet genom målande beskrivningar där sinnesintryck som smak och doft, kyla och värme, ljus och ljud noteras. Texten är fullmatad med positivt laddade adjektiv: vänliga, skimrande, glada, behagliga, trevliga, ljuva, förträffliga, livande, muntrande. Allt framhäver den njutning som de varma dryckerna gav.

Den gamla pigan Lura, på krogen Knäppen i Flygare-Carléns *Pål Värning* ger sig hän åt samma slags njutning, om än i en annan miljö:

Att sitta i köksspisen med pipsnuggan i mun och med kaffepannan på glöden, det var något, som för Lura innefattade lifvets yppersta njutning. [...] Lura hade skjutit spinnrocken med blåntotten åt sides, påtåndt snuggan och makat sig rakt upp i spisen, för att rätt kunna njuta af ångan, som uppsteg från kaffepannan, just då hon, halfnickande i ljufva drömmar, tyckte sig höra ett par slag på förstugudörrarne.⁹⁷

Också här målas en scen av välbehag upp med hjälp av sinnesintryck som värmen från spisen, smak och doft från kaffe och tobak, den sköna tuppluren. Läsaren erfar känslan. I dessa och i flera andra exempel i romanerna poängteras den sinnliga njutning som drickandet, ätandet och rökandet ger. Detta är ett samtal som helt avstannar när desserten kommer in och uppmärksamheten uteslutande riktas åt ”stundens behagliga njutning”, en gumma sticker förnöjt näsan i sin snusask.⁹⁸ Konsumtionen handlar i de här fallen inte främst om förfining eller social tävlan utan om ren och skär njutning.

Brännvin eller bål – en fråga om klass

En ännu mera påtaglig, men betydligt farligare, njutning än vad kaffe eller te ger, erbjuder alkoholen, ”en besynnerlig vän, döfvande, ögonblickligt värmande och upplifvande, tröstande och lugnande. Vi mena – – olyckligtvis – – brännvinsflaskan.”⁹⁹ Det inhemska brännvinet var visserligen ingen kolonial produkt, men det kan relateras till mer statusfyllda drycker som punsch, arrak och konjak. Bruket av dessa importerade alkoholvaror betraktades som lyxkonsumtion långt in på 1800-talet, och beskattades också extra.¹⁰⁰ Historikern Hanna Enefalk konstaterar att alkoholkonsumtionen var fullständigt integrerad i de övre sociala skiktens liv under 1700-talet. Det dracks till vardag och fest och under alla tider på dygnet.¹⁰¹ Bål av olika slag var obligatoriskt vid bjudningar. Punschbål var baserad på den importerade starkspriten arrak, som blandats med citrusfrukter, och serverades varm eller kall. Äkta Batavia-arrak importerades som namnet antyder från den holländska kolonin i nuvarande Indonesien, och var en jäst och destillerad spritsort baserad på socker, ris, melass eller palmsaft.¹⁰² Den populära sällskapsdrycken bischoff var en bål av rödvin, socker och pomeranssaft.¹⁰³

Som redan nämnts är bruket av alkohol ett centralt tema i von Knorrings *Torpären och hans omgivning*, och det är i första hand brännvinsdrickandet som står i fokus. Romanen skildrar hur supandet medverkar till ett flertal olyckor. Huvudpersonen Gunnars far, som förut varit en rik hemmansbrukare, gick en för tidig död till mötes och lämnade familjen i stor fattigdom. Även Gunnars bror gick under av spriten: ”För ser du, far hade den fule vanen

te' å supa, och den lärde han till Jonas, och Jonas förföll i all slags last och elände, och gick ute och dref i byggda, vi visste aldrig hvar."¹⁰⁴ Brännvinet blir också orsaken till att Gunnar på felaktiga grunder luras att erkänna ett faderskap och därmed påtvingas ett äktenskap som han vantrivs i.

En central episod i romanen är det ståtliga bröllopet mellan Gunnar och Lena, som båda tillhör godsets stab av tjänstefolk. Under bröllopet serveras allehanda läckerheter och generösa mängder alkohol:

Äfven vin, af någon mindre kostsam sort, omkringbjöds då och då, och när det kom till skålarne, så inburo tvänne stora bälur med punsch och bischof. Man vill väl icke ansvara för att aracken var från Batavia, eller det röda vinet från Bourdeaux, men blandningen smakade rätt delikat för dem, som ej voro för mycket bortskämda, och den blef en stimulus, som, för första gången på flera veckor, förmått något litet hjälpa till att lifva upp den unge brudgummen [...]. Alla som kände sig vacklande på sina ben och som varit de mest stojande, de drogo sig sakteliga ned åt drängstugorne och betjentrummen, och de åter, som varit något måttligare vid njutandet af "den dräpelige pussen", de togo nu sin skada igen med en omåttlig dans.¹⁰⁵

Detta är en positiv bild av berusning: alkoholen livar upp, stimulerar och skänker glädje. Till skillnad från de fattigas brännvin framställs inte de finare alkoholdryckerna som bjuds negativt. Vinerna och bälurarna bidrar tvärt om till den upprymda stämningen och är dessutom en del av den allmänna frikostigheten från patronens och hans systers sida. Det framgår att dryckerna som serverades på bröllopet kanske inte var av bästa kvalitet, men gästerna var heller inte bortskämda.¹⁰⁶

Anledningen till att herrskapet ställer till med ett så ståtligt bröllop för två av sina lägre anställda står klart först i efterhand. Patronen är far till barnet som Lena väntar. När Gunnar senare insett att han blivit lurad, ändras hans inställning till brännvinet och han dricker alltmer som tröst. Läsaren tror ett tag att Gunnar ska gå samma väg som sin far in i missbruket, men när han blivit torpare och fått eget verk har hans brännvinsdrickande vara väl övervägt men relativt måttligt. Trots att von Knorrings diskussion utgår från schablonbilden om den supande fattige torparen är resonemangen om alkoholen nyanserade. Författaren låter Gunnar resonera om och argumentera för varför han väljer att överge nykterheten.¹⁰⁷ Skiljelinjen mellan de obesuttnas farliga brännvinsupande och herrskapets mer förfinade konsumtion av utländska alkoholdrycker kvarstår dock. Denna sociala gränsdragning mellan dem som drack inhemska respektive importerad alkohol ligger i linje med tidigare forskning om alkoholkonsumtion.¹⁰⁸ Utifrån det österbottniska handelshuset

Donners bokföring skisserar historikern Joachim Mickwitz en modell för vad som dracks i olika socioekonomiska grupper cirka 1790–1900. Handelsmän och högre tjänstemän drack konjak, rom, champagne, arrak och franska viner. Sämre rom och i viss mån vin och konjak dracks av sjökaptener, bodinnehavare och hantverkare, medan bönder, tjänstefolk av båda könen, arbetare och sjömän fick hålla sig till brännvin och öl.¹⁰⁹

I romanen *Pål Värning* dricker dock folk ur lägre samhällsskikt annat än öl och brännvin. När Pål nyss anlänt till Göteborg blir han av några bekanta meddragen till Masthugget och det ”hedervärda värdshusets Sjöhästens rymliga, men quavfa rum”, där han för första gången blir rejält berusad. Det som dricks på krogen är porter och varm punsch, två drycker som nästan var obekanta för Pål.¹¹⁰ På stadens enklare krogar och värdshus dracks alltså annat än brännvin även av vanligt folk. En ofta förekommande dryck i *Pål Värning* är toddy, som var en blandning av hett vatten, socker och någon alkoholdryck som rom, arrak, konjak eller vin.¹¹¹ Toddy dricks av såväl Pål själv, gubbarna på värdshuset Druvan i Gamlestan i Göteborg som småstadens borgerliga kretsar. Den respektable magister Zachæus i samma roman går tre kvällar i veckan till Hamrinska huset för att under smuttandet på en god toddy dra en spader med värden, värdinnan och någon av grannfruarna. ”Långsamt och med tydligt njutningsbegär” håller han rom i det sockrade vattnet och rör om.¹¹²

Både i von Knorrings och Flygare-Carléns respektive romaner spelar alkoholbruk en framträdande roll i handling och personteckning. I *Torparen och hans omgivning* framstår drickandet som ett problem för de lägre klasserna, men inte för de högre skikten. Herrskapets bål och viner ger en upplivande salongsberusning, medan det problematiska drickandet rör torparna och tjänstefolket som dricker brännvin. Denna skiljelinje är inte lika tydlig i de båda andra romanerna. Det dricks brännvin även i de borgerliga miljöerna hos familjen H*** och hos Hamrins i *Pål Värning*, men det är ett måttligt drickande och ätande: ”Det var nu på modet i stadens små-societeter – efter som det blifvit just så i de större – att ej öfverlasta sig med mat.”¹¹³

Kvinnorna och spriten

Sedan Pål Värning kommit till Göteborg får han tjänst på det lite enklare värdshuset Druvan i Gamlestan i Göteborgs utkanter. Hans nya arbetsgivare, herr Klint, förmanar honom att inte ha för mycket att göra med ställets uppasserskor: ”Icke heller tål jag att du för öfrigt har något maskopi med dem, jag menar att du icke skall låta narra dig att lemna ut punsch eller vin och mera sådant, som de äro galna efter – du förstår?”¹¹⁴ Påls lojalitet med sin arbetsgivare sätts sedan på prov när mamsell Jeanette försöker förmå Pål

att se mellan fingrarna med att hon stjal ett par halvbuteljer likör, eftersom hon hade "särdeles förkärlek för denna dryck".¹¹⁵ Pål blir visserligen både lockad av Jeanette själv och frestad att göra henne till viljes, men väljer dock att avstå. Vårdshusmamsellerna, och i synnerhet Jeanette, framställs inte som några föredömen, tvärt om. Hon är en opålitlig kvinna som utnyttjar andra för att uppnå sina syften, som ofta handlar om njutning och flärd. Ändå framställs knappast hennes och de andra mamsellernas begivenhet på starka drycker som särskilt uppseendeväckande. Det avspeglade förmodligen en verklighet som läsaren kände igen.

Det mest iögonenfallande exemplet på kvinnlig alkoholkonsumtion i *Pål Värning* är porträttet av Fru Larsson som driver krogrörelsen på Knäppen, eller gudmor som hon kallas av hennes många förtroliga kunder. När vi möter gudmor i romanens början har hon i elva år ensam regerat över sitt hus och sin handel.¹¹⁶ Det myckna festandet med de trogna stamkunderna genom åren har dock gjort henne till alkoholist. Hon arbetar hårt och festar hårt, endast under vintrarna får hon tillfälle att vila upp sig:

Detta får icke så förstås, som att gudmor under denna tid gick in i nykterheten – åh, nej: den kur, hvarigenom hon beredde sig för kommande mödor, var den högst lindriga och angenäma att i sällskap med katten, som värmdes hennes fötter, hålla sig vid sängen, bredvid hvars hufvudgård hon inrättat sig ett litet skåp, hvilket innehöll åtskilliga vederqvickelse-droppar; så fort gudmor nu vaknade om morgonen, kunde hon utan särdeles omak utsträcka handen efter skåpnycckeln och på detta sätt ligga och godta sig under flera timmar af dagen.¹¹⁷

I gudmors morgonrutiner ingick, förutom kaffe och snus, tre-fyra vederqvickelsepärlor ur både butelj och tumlare.¹¹⁸ Motgångarna hopar sig på allvar då gudmor inser att hon skrivit på en stor borgensförbindelse utan att förstå riskerna, vilket leder till svåra ekonomiska bekymmer. Hennes drickande tilltar och hon ligger mest instängd i sin kammare, "full och olustig".¹¹⁹ Än värre blir det när dottern Nora, Påls trolovade, visar sig ha fött ett barn i hemlighet, ett barn som inte Pål är far till. Slutligen hittar pigan Lura gudmor död i sängen på morgonen, med huvudet lutat mot det tomma lerkruset som kvällen innan varit fullt: "Troligen hade hon på sitt vanliga sätt velat qväfva känslan af sin sorg, men omedvetet druckit, tills hon qväft sig sjelf."¹²⁰

Flygare-Carléns porträtt av gudmor är mångbottnat och visar på hennes stränga beskyddande av dottern, hennes retlighet och oro, men också på hennes gästfrihet och omtanke. Eftermälet blir gott. Hon beskrivs som hederlig, en pärla för alla gudmödrar som "hade sitt fel, det veta vi nock,

men en dugtig och kavat gumma var hon, det vare sagdt förutan prut”.¹²¹ Gudmors drickande beskrivs visserligen som ett ”ont begär”, men problemet verkar snarare vara att det inverkade negativt på krogverksamheten och ekonomin, än supandet i sig.¹²² Inte heller kan man se att drickandet fördöms hårdare för att det handlar om en kvinna, kanske snarare tvärt om. Enefalk, som studerat alkoholkulturen inom de högre stånden under 1700-talet, menar att det inte var så stor skillnad mellan mäns och kvinnors drickande förutom att män i regel drack större mängder. Hon skönjer dock en förändring under 1800-talet, då hon menar att den gemensamma dryckeskulturen för män och kvinnor försvann och kvinnor fick mindre rörelsefrihet att handskas med alkohol. Förändringen hängde samman med att man betraktade könen som mer olika än tidigare, samtidigt som kvinnor blev mer exkluderade ur det politiska och sociala livet över huvud taget.¹²³ Hur attityderna till mäns och kvinnors drickande såg ut inom bredare lager av befolkningen diskuteras inte av Enefalk, men kanske kan man anta att motsvarande förändring skedde där. Helt klart är att det under 1800-talets senare del existerade strängare normer för kvinnligt drickande än manligt i alla sociala skikt.¹²⁴ I von Knorrings *Torparen och hans omgivning* är brännvinsbruket framför allt ett problem för de lägre skiktens män. ”Brännvin är ju manfolksgöra”, utbrister Elin vid ett tillfälle.¹²⁵ Kvinnor ur folket dricker inte utan är snarare offer för männens supande. Flygare-Carléns bild av kvinnors alkoholkonsumtion utmanar och komplicerar denna bild, både genom skildringarna av värdshusmamsellernas begivenhet på starka drycker och i porträttet av gudmor. Överhuvudtaget framstår konsumtionsmönstren mindre renodlade i romanen *Pål Värning* än i *Torparen och hans omgivning*.

Manlig och kvinnlig konsumtion

Generellt i romanerna framstår det som självklart att kvinnor och män spelar mycket olika roller och har olika grad av handlingsutrymme. Skillnaden mellan mäns och kvinnors konsumtionsmönster markeras dock inte särskilt starkt i romantexterna, med undantag för von Knorrings bild av kvinnors och mäns alkoholkonsumtion. I Bremers debutroman där kvinnors hushållsbestyr, matlagning och måltider spelar en viktig roll kan man möjligen skönja början till den ”sockrets feminiseringsprocess” som historikern Wendy A. Woloson menar ägde rum under 1800-talet. Hon pekar på hur det söta alltmer sammanknippades med kvinnan i det privata, bakning och andra hushållsbestyr.¹²⁶ Det som tidigare varit sockerbagarens skräskyddade hantverk assimilerades på 1800-talet av husmodern i hemmets sfär.¹²⁷ Även kaffedrickandet har ansetts vara kvinnligt, medan rökning och brännvinsdrickande – åtminstone senare – framför allt sammanknippats

med männens värld.¹²⁸ Bruket av snus i alla tre romanerna framställs som mer eller mindre könsneutralt, både kvinnor och män snusar. Rökningen verkar däremot för det mesta vara manligt kodad, en vana för distingerade herrar som förstärker det manliga anseendet. Hos Bremer möter vi en "hedersman" som älskar sin tobakspipa, hos Flygare-Carlén borgaren Hamrin, som beskrivs som "en ganska ordentlig och galant man, som rökade sina tio pipor på dagen, sof sin två timmars goda middagslur och promenerade sedan".¹²⁹ Men pigan Lura i *Pål Värning* är ett exempel på en kvinna som njuter av att röka.¹³⁰

Sammantaget kan man dra slutsatsen att när det gäller konsumtionen av kolonialvaror framkommer i romanerna betydligt större skillnader mellan olika socioekonomiska kategorier än mellan kvinnor och män. Möjligen kan man anta att konsumtionen senare kom att formas av föreställningar om kön i högre grad under det senare 1800-talet och det tidiga 1900-talet, då skillnaden mellan könen betonades allt starkare.¹³¹ Då etablerades också föreställningar som knöt njutande och sinnlighet till det kvinnliga, i kontrast till föreställningar om den borgerlige mannens rationalitet.¹³²

Status och sociala gränsdragningar

I romanerna skildras hur konsumtionspraktiker och normer tog sig uttryck i skilda sociala grupper. Utifrån tidigare forskning kan man konstatera att det var eliten som var först med att bruka de nya kolonialvarorna, som till en början var alltför dyra och därför ouppnåeliga för den breda massan. Genom historien har elitens iögonenfallande konsumtion manifesterat dess sociala status och samtidigt markerat en gräns gentemot andra utanför den privilegierade gruppen, så som det beskrivits utifrån Bourdieus modell där smak, kultur och ekonomisk klass sammankopplas till ett symboliskt uttryck för såväl avgränsning utåt som samhörighet inom gruppen.

I de lästa romanerna framgår som tidigare nämnts att bruket av te var relativt begränsat till högre sociala skikt. Att tedrickandet inte fick någon bred spridning i Sverige tolkar Ahlberger som "ett intressant exempel på mer eller mindre medvetet motstånd mot vissa överklass- och köpstadsvanor", alltså ett exempel på social distinktion som riktar sig uppåt i samhällshierarkin.¹³³ Att te var en dryck med begränsad social räckvidd framstår som självklart i romanerna.¹³⁴ Pål Värning kände sig som en riktig herreman när han satt med en kopp te, och när Gunnar och hans vän Bengt i *Torparen och hans omgivning* diskuterar sitt brännvinsdrickande jämförs det med överhetens tedrickande. Ett par glas gick dem inte mer åt huvudet "än när våra kammarjunkare fått en mandarinkopp med thé i sina."¹³⁵ Av de skönlitterära berättelserna framgår dessutom att det inte bara handlade om vad

man drack, utan också *hur*. Status kunde, som vi sett exempel på när det gällde te- och kaffedrickande i *Familjen H****, handla om små skillnader som porslinets kvalité eller sockrets färg. Dock avlästes dessa skillnader genast av dem som kunde koderna. Bruket av de nya kolonialvarorna bar på en mening, som åtminstone inledningsvis bara förstods av de invigda. Även om andra utanför gruppen kunde köpa själva varan kände de inte till koderna och förfiningen. I *Torparen och hans omgivning* röker såväl patronen som drängarna. Den förstnämnde röker i stillsamhet införd ”nattrock, broderade tofflor, rökmössa och en stor sjökumspipa, ur hvilken väldiga rökvirflar utgingo” medan godsets drängar samlades i drängstugan ”framför en smattrande brasa, rökande sin pipa, skrattande och glammande, på helgdagsqvällen.”¹³⁶ Själva varan är den samma, men sammanhangen helt olika. Patronen njuter i avskildhet, informellt men exklusivt klädd – han bär till och med en speciell rökmössa. I drängstugan står samvaron i centrum.

Vid en jämförelse av de tre romanerna förefaller de sociala gränsdragningarna kopplade till kolonialvarorna generellt starkare poängterade hos Bremer och von Knorring än hos Flygare-Carlén, som i högre utsträckning poängterar konsumtionens funktion av social inkludering. I den högborgerliga miljö som Bremer skildrar i *Familjen H**** noteras det som avviker från den rådande borgerliga normen för konsumtion. I von Knorrings roman finns en tydlig polarisering och ett stort avstånd mellan det adliga herrskapet å ena sidan och godsets anställda och torpare å den andra. Det förefaller som om Flygare-Carléns *Pål Värning* är den av de tre romanerna som ger den mest nyanserade bilden av folk med skiftande socialt ursprung och deras förhållningssätt till kolonialvarorna. Samtidigt är det den roman där så väl konsumtionens frestelser som välsignelser spelar störst roll i handlingen. Bilden av hur konsumtionen kunde te sig bland kvinnor och män och i olika sociala miljöer framstår som mer komplex hos Flygare-Carléns roman än i de två andra. En möjlig förklaring ligger i de tre författarnas olika ”sociala utsiktspunkter”. Flygare-Carléns omvitnat stora förtrogenhet med ”det folkliga” i kombination med hennes något enklare bakgrund skiljer ut henne i förhållande till de båda andra författarna med ursprung i aristokratiska respektive högborgerliga miljöer. I sitt skrivande överskrider Flygare-Carlén klassgränserna, och hennes bild av hur konsumtionsmönstren gestaltar sig i förhållande till olika socialgrupper är inte heller så självklara och förutsägbara.

Njutning och beroende

Manifestation av status och inslag av social tävlan är alltså en aspekt på bruket av kolonialvarorna som markeras i alla de tre romanerna. Historikern Woodruff Smith har argumenterat för att denna strävan efter anseende

präglade konsumtionen i alla sociala grupper.¹³⁷ Smith får dock mothugg av historikern Jon Stobart, som menar att när man studerar folks ätande och drickande i praktiken står det klart att deras konsumtion av de nya kolonialvarorna i många fall hade mer modesta ambitioner än att förbättra sitt anseende. För exempelvis fattighushjonen handlade inte sirap och tobak om status, utan snarare om njutning, menar Stobart.¹³⁸ Kolonialvarornas funktioner av att ge njutning och stimulans är ofta framträdande i de skönlitterära berättelserna. I *Familjen H**** poängterades njutningen och trevnaden vid te- och kaffedrickandet, i *Torparen och hans omgivning* var det framför allt alkoholens stimulerande – men farliga – effekter som stod i centrum. Ätandet, drickandet och rökandet i romanen *Pål Värning* sammankopplas ofta med njutning och glädje, vilket visats genom många exempel. Hela Påls äventyr börjar ju med att han ger sig av för att skaffa det efterlängtnade kaffet till sin mor. Det lyckliga slutet firas givetvis med ett kalas, där ”toddiarne flitigt anlidades”.¹³⁹

I de tre romanerna förekommer ordet ”njutning” ofta i samband med ätande, drickande, snusande och rökande. Njutningen framstår otvetydigt som en viktig drivkraft bakom kolonialvarornas och alkoholens attraktionskraft. Konsumtionen av tobak, socker, kaffe och te framställs överlag i en otvetydigt positiv dager. När det gäller alkohol är däremot det sociala sammanhanget avgörande. Inom aristokrati och borgerlighet betyder bålur, skålar och salongsberusning fest och glädje, medan alkoholens avigsidor som bakrus, bråk, beroende och undergång sammanknippas med elände och samhällets lägre skikt.

Sammantaget kan vi konstatera att den sinnliga njutningskonsumtionen inte bara beskrivs, utan bekräftas och bejakas i de skönlitterära texterna. Man kan hävda att människors längtan efter sinnlig njutning, goda smaker, välbehag och bekvämlighet inte var något nytt, utan något som funnits i alla tider. Njutningskulturen – om man nu kan tala om en sådan i ett samhälle som för de allra flesta fortfarande kännetecknades av knappa resurser – blev dock något mer åtkomlig för allt fler i samhället under 1800-talet, inte minst genom större tillgänglighet och sjunkande priser på kolonialprodukter. Särskilt i Flygare-Carléns romaner beskrivs även de fattigas uppskattning av, eller längtan efter njutningsvaror.¹⁴⁰

När en vara som exempelvis kaffe introducerades finns det visst fog för att anta att själva det faktum att det var nytt gjorde det mer eftertraktat, och därför gav brukaren symboliskt kapital. Men till skillnad från andra mer modebetonade konsumtionsvaror som kläder, accessoarer, husgeråd och inredning måste nyhetsvärdet hos kolonialprodukterna rimligen vara av mindre betydelse.¹⁴¹ Tobak, socker eller kaffe var bara nya en gång och

när de väl introducerats var det förmodligen snarare smak, vanor och behov av stimulans som gjorde att de konsumerades.

Flera av de kolonialprodukter som det här handlat om har alltså det gemensamt att de är mer eller mindre beroendeframkallande, inte minst tobak. I en annan roman av Flygare-Carlén, *Enslingen på Johanneskäret*, finns flera exempel på hur viktig tobaken var för dess brukare. Bland annat beskriver en episod hur handlardottern Fanny Holmer, som idkar välgörenhet bland skärgårdens allra fattigaste, tigger till sig tobak från fadern för att dela ut bland gubbarna,

som tackade henne genom blickar, vars värtalighet endast kan förstås av den, som sett en stackars skärgårdsfiskare, då han efter lång fasta får fröjda sig över åsynen av ett tobaksblad, vilket, som vi redan förut nämnt, för denna är mer värd än både mat och dryck – ja, den gode guden vet, om det icke gives tillfällen då "bussen" för honom är mer värd än själva livet.¹⁴²

På ett annat ställe beskrivs hur skärgårdsbon Elias verkligen behöver sina tobaksbitar för att hålla sig vaken vid rodret.¹⁴³ Tobaken är som vi vet starkt beroendeframkallande och blev en oemotståndlig nödvändighetsvara för dess brukare, som inkluderade en stor del av befolkningen. Exempelen ovan pekar både på beroendets sug och att tobaken gav nödvändig stimulans. Utifrån mängder av noteringar i de tre romanerna framstår tobakskonsumtionen som fullkomligt självklar, nödvändig och ändamålsenlig. När det gäller alkohol finns exempel i romanerna som en modern läsare gärna tolkar som alkoholism eller missbruk, hos von Knorring Gunnars far och bror och hos Flygare-Carlén Gudmor på Knäppen. Särskilt von Knorring betonar hur brännvinet leder till lastbarhet och elände, medan Gudmor i berättelsen snarare går under av sorg än av sitt drickande. Men man kan knappast säga att tanken på ett (medicinskt) alkoholberoende skymtar i romanerna, utan det förefaller vara ett modernare synsätt.

En fråga om smak

I den här artikeln har jag velat lyfta fram sociala och kulturella aspekter på konsumtionen av kaffe, te, socker, tobak samt alkohol i Sverige kring mitten av 1800-talet. Utgångspunkten har varit tre romaner skrivna under 1830- och 40-talen. Romaner kan, som påhittade berättelser, inte göra anspråk på någon "sanning" i strikt mening. Icke desto mindre kan skönlitterära verk – som dessa romaner av Fredrika Bremer, Sophie von Knorring och Emilie Flygare-Carlén – åskådliggöra sin samtid på ett högst påtagligt

sätt. En roman kan ses som ena sidan av en bevarad brevväxling mellan litteratur och samhälle. Det dåtida samhället finns inte kvar, men vi kan ändå utläsa mycket om det genom den bevarade romanen. I ett dialogiskt samspel mellan litteratur och samhälle har författaren – inom ramarna för dåtidens rådande litterära genre-konventioner – både beskrivit och speglat sin samtid och bidragit till att forma den genom att förmedla ideal, ifrågasätta, debattera eller moralisera.

Denna dialog mellan författarens samtid och litteraturen kan gestalta sig på flera sätt. Läsningen av de tre romanerna har bekräftat hur introduktionen av te och kaffe bidrog till framväxten av en ny måltidskultur och nya umgängesformer, något som framhållits inom den historiska forskningen. Samtidigt fungerade de skönlitterära skildringarna av återkommande kafferep och tebjudningar till att *forma ideal* och *befästa* dessa nya umgängesformer. I andra fall ger författaren sig in i en pågående debatt i en aktuell fråga i den skönlitterära berättelsens form. Sophie von Knorring beskriver supandets ödestigna konsekvenser bland de obesuttna och hennes roman är ett inlägg i alkoholdebatten. Författaren var personligen engagerad i frågan.¹⁴⁴ Dessutom kunde litteraturen *fungera som vägledare* för läsaren. I utvecklingsromanens form konfronterar Pål Värning med moraliska dilemman och frestelser. Hur ska han förhålla sig till alkohol och andra njutningar? Hur ska han handskas med sina pengar och vilket slags liv ska han leva? Författaren bearbetar frågor som dessa i romanen och ger uttryck för en positiv inställning till livets goda, men förespråkar ändå viss måttfullhet.

Vad säger då skönlitteraturen om kolonialvarorna som vi inte visste förut? Vad representerar tobakspipan, toddyn eller teet i berättelsen? När Pål sitter på konditoriet med sin tekopp känner han sig förnäm och världsvan på ett sätt som han inte skulle ha gjort vid en kopp kaffe. Känslorna som valet av dryck framkallar säger något om ett samhälle där det fanns stora skillnader mellan folk och folk. Varan fungerar alltså som ett slags prisma som synliggör normer eller säger något om förhållandena i författarens samtid. I andra fall kan den litterära texten bidra till att komplicera. Då familjen H*** inviteras på te hos baron K*** eller kaffe hos fru Melander framgår att även små skillnader i dukning eller varans kvalité skvallrade om att värdarna hade lägre rang än gästerna. Kolonialvarorna blir här nycklar till att förstå det sociala spelet och visar på att det inte fanns någon enkel koppling mellan valet av dryck och samhällsklass.

De njutningsfulla situationerna i samband med konsumtionen som målas upp för läsaren är som redan nämnts fyllda med noteringar om goda dofter och smaker, behaglig värme, glad gemenskap eller rofylld ensamhet. I romanens form åskådliggörs känslan av njutning, men detta sker inte bara genom förmedling av synintryck utan även av andra sinnesintryck. Här tål

Danius formulering att skönlitteraturer både ”försynliga och försinnliga” världen att upprepas.¹⁴⁵

Ett tema i artikeln har handlat om vad som framkommer i romantexterna om hur sociala och könsmässiga gränser i vissa fall markeras, men i andra fall – åtminstone till viss del – överbryggas, genom konsumtionen av kolonialvaror. Vi kan dra slutsatsen att de socioekonomiska skillnaderna mellan olika delar av befolkningen framstår som mycket tydliga i alla tre romanerna. Skillnaderna är dock generellt starkare markerade och framstår som mer självklara hos Bremer och von Knorring än hos Flygare-Carlén. Däremot konsumerade dessa olika grupper ofta samma slags kolonialvaror, men på olika sätt. Att vissa varor, som exempelvis kaffe, fick ett brett genomslag kan alltså ses som en demokratiserande tendens, samtidigt som *sättet* att konsumera fortfarande ofta fungerade som en social gränsdragning. Här är alltså ett exempel på hur skönlitteraturen bidrar till att lyfta fram mer komplexa samband. Vad gäller skillnaden mellan kvinnors och mäns konsumtion så markeras den inte lika starkt som klasskillnaderna, åtminstone inte explicit, vilket är ett något förvånande resultat. I vissa fall, som i Flygare-Carléns skildringar av kvinnors alkoholkonsumtion, utmanas föreställningar om den kvinnliga återhållsamheten. Helt säkert skulle skillnaderna i manlig och kvinnlig konsumtion framstått tydligare om studien avsett exempelvis husgeråd, kläder eller andra modevaror. Konsumtionen av kolonialvaror kan alltså förmodas vara mindre könskodad än bruket många andra varor, ändå indikerar tidigare forskning att även konsumtionen av kolonialvaror under 1800-talets lopp blev mer könsdifferentierad, i takt med att skillnaderna mellan könen rent generellt betonades i allt högre grad.¹⁴⁶

Inledningsvis konstaterades att konsumtionen i den tidigare forskningen ofta diskuterats och förklarats utifrån social tävlan, manifestation av status och anseende, men också som ett medel för identitetsformering och social exkludering eller inkludering. Andra har betonat att åtminstone viss konsumtion främst förklaras av konsumentens begär efter lyx och sinnlig njutning. De olika drivkrafterna att konsumera kolonialvaror utesluter naturligtvis inte varandra, snarare är de komplementära och sammanflätande. Precis som för dagens konsumenter var motivationerna att konsumera svåra att hänföra till en enkel modell, inte minst för att en individ kan drivas av flera olika motiv beroende på sammanhanget och vilken vara det är frågan om. Man skulle kunna förmoda att en undersökning med kolonialvaror i centrum skulle visa att det främst handlade om njutning, men i de tre skönlitterära verken framkommer att den sinnliga njutningen knappast var hela förklaringen till konsumtionen, även om den var viktig. Romanerna visar alltså att bruket av njutningsvaror inte bara handlade om njutning, utan även fyllde en rad

olika sociala funktioner. Litteraturen har förmåga att genom exempel lyfta fram komplexiteten och samspelet mellan olika drivkrafter.

Man skulle kunna uttrycka det så att alla aspekterna handlar om smak. Den statusinriktade, avgränsade konsumtionen riktar in sig på den ”goda smaken”, som särskiljer den från den ”dåliga smaken”. Konsumtion utifrån den goda smaken fungerar alltså här som ett medel för fornering av klass, i enlighet med Bourdieu och Smith, inte bara som en spegling av den.¹⁴⁷ Men den goda smaken, i bokstavlig bemärkelse, framstår i romanerna kanske som en minst lika viktig drivkraft till att njuta av de nya kolonialvarorna. Kombinationen av sötma och bitterhet på tungan då morgonkaffet avnjuts visade sig vara oemotståndlig, ja, så attraktiv att den goda smaken på socker och kaffe faktiskt ledde till globala omvandlingar för att tillgodose den europeiska efterfrågan på dessa kolonialt producerade varor.

A question of taste: Consumption of imported goods and alcohol in three Swedish nineteenth-century novels

This article considers the consumption of imported goods such as coffee, tea, sugar, tobacco, and alcohol in nineteenth-century Sweden. The purpose is to highlight how the social and cultural aspects of consumption are reflected in three Swedish realist novels, written in the 1830s and 1840s. The choice to base the study on literary sources is governed by the fact that fiction contextualizes different aspects of consumption, including general attitudes and practices as well as ideals related to class and gender. As fictional stories, novels cannot claim to be ‘true’ in a strict sense; nonetheless, they can visualize the past in a most tangible way. As the literary scholar Cynthia Wall has pointed out, the increasing number and variety of goods available for purchase generated a new interest in description and material culture in literature in the nineteenth century.

In the dialogic interaction between literature and society, the consumption of imported goods is described, debated, and validated in these Swedish novels. We can see, for example, how tea- and coffee-drinking had become an opportunity for domestic sociability. At the same time, the literary depictions of new habits consolidated and impressed these new forms of social interaction on the reader. In all three novels, consumption patterns are clearly dependent on social and economic status. Somewhat surprisingly, however, the differences between women’s and men’s consumption are stressed far less than the class differences. In some cases, as in Emilie Flygare-Carlén’s accounts of women drinking in her novel *Pål Värning* (*The Hermit*), our perceptions of women’s consumption of alcohol are challenged.

If nothing else, it is an example of how literary narratives can nuance our understanding of social phenomena.

The question of what drove consumption has been a significant issue in earlier research. According to the novels, it was clear that the consumption of imported goods could be characterized by social emulation and exclusion as much as inclusion. Good taste did not merely reflect class formation, it fuelled it. However, social exclusion or inclusion offers only a partial explanation for the consumption of imported goods; factors such as comfort and sensual pleasure are just as strongly emphasized in the novels. Good taste, in the literal sense, appears to be an equally important reason for enjoying the new imports.

Keywords: consumption, colonial goods, fiction, nineteenth century, Sweden.

Noter

- 1 Arbetet med denna artikel har genomförts med stöd av Kungliga Vetenskapsakademien, P. E. Lindahls stipendiefond.
- 2 Statistik från Jordbruksverket: https://www.jordbruksverket.se/webdav/files/SJV/Amnesomraden/Statistik,%20ofakta/Livsmedel/Statistikrapport2013_4/201304 (2014-08-13). Se även Kristian Petrov, "Från blodbesudlat kolonialsocker till livsviktigt blodsocker. Svensk-europeiska teman i sockrets globala kulturhistoria", *RIG*, 2013:3; Kristian Petrov, "Sockerkonsumtionen har inte ökat". Fakta och faktoider om sockerkonsumtion och sockerberoende", <http://www.kostdemokrati.se/kristianpetrov/2012/11/23/sockerkonsumtionen-har-inte-okat-fakta-och-faktoider-om-sockerkonsumtion-och-sockerberoende-del-i/> (2014-08-13).
- 3 Ekonomhistorikern Klas Rönnbäck menar dock att den tidigare forskningen om kolonialvarukonsumtion har underskattat kvantiteterna av nya lyxvaror som importerades till Skandinavien. Klas Rönnbäck, "An Early Modern Consumer Revolution in the Baltic?", *Scandinavian Journal of History*, 2010:2, s. 177-197.
- 4 Jon Stobart, *Sugar and Spice. Grocers and Groceries in Provincial England, 1650-1830*, Oxford 2013, s. 2.
- 5 Några inflytelserika och ofta refererade verk på området är Niel McKendrick, John Brewer & John Harold Plumb, *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth Century England*, London 1982; Carole Shammas, *The Pre-industrial consumer in England and America*, Oxford 1990; John Brewer & Roy Porter (red.), *Consumption and the World of Goods*, London 1993; Woodruff D. Smith, *Consumption and the Making of Respectability, 1600-1800*, New York 2002; Maxine Berg, *Luxury and Pleasure in Eighteenth-century Britain*, Oxford 2005; Jan de Vries, *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the present*, Cambridge 2008.
- 6 Carole Shammas, "The Revolutionary Impact of European Demand for Tropical Goods" i John J McCusker & Kenneth Morgan (eds), *The Early Modern Atlantic Economy*, Cambridge (Mass) 2000, s 163-185; de Vries 2008, s. 154-155 och 163-164.
- 7 Leos Müller, "Kolonialprodukter i Sveriges handel och konsumtionskultur, 1700-1800", *Historisk tidskrift* 2004:2, s. 247.

- 8 Bouppteckningar har varit utgångspunkt för studier i Christer Ahlberger, *Konsumtionsrevolutionen. 1, Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900*, Göteborg 1996 och Per Hallén, *Överflöd eller livets nödtorft: materiell levnadsstandard i Sverige 1750–1900 i jämförelse med Frankrike, Kanada och Storbritannien*, Göteborg 2009. Müller 2004 och Klas Rönnbäck, *Commerce and Colonisation. Studies of Early Modern Merchant Capitalism in the Atlantic Economy*, Göteborg 2009 och Rönnbäck 2010 behandlar importen av bland annat socker, te och kaffe.
- 9 Jmf Rönnbäck 2010, s. 178.
- 10 Jmf Niel McKendrick, "The Consumer Revolution of Eighteenth-Century England" i McKendrick, Brewer & Plumb 1982; jmf Ahlberger 1996.
- 11 James Walvin, *Frutis of Empire. Exotic Produce and British Taste, 1660–1800*, New York 1997, s. ix.
- 12 Müller 2004:2, s. 234.
- 13 Shamma 1990, s. 82, s. 136.
- 14 Jmf Müller 2004, s. 246.
- 15 de Vries centrala begrepp är industriuos revolution, de Vries 2008.
- 16 de Vries talar om incentive goods. de Vries 2008, s. 122, 155 och 163–164.
- 17 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, Oxford 1976 [1759; 1790]; Werner Sombart, *Luxury and Capitalism*, Ann Arbor 1967 [1913]; Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class*, Oxford University Press Inc., New York, 2007 [1899].
- 18 Veblen använde begreppet conspicuous consumption, McKendrick social emulation, se McKendrick 1982, s. 11.
- 19 Pierre Bourdieu, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London 1984, s. 2, s. 228. Pierre Bourdieu, *Kultursociologiska texter*, Stockholm 1993, s. 245–310. Jämför resonemanget om alkoholkonsumtion i Joachim Mickwitz, "Handelshuset Donner och konjakten", *Kommers. Historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen*, Uppsala 2010, s. 115–116. Se även Smith 2002, s. 81–83.
- 20 Johanna Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*, Helsingfors, 2012, s. 158–161, 226.
- 21 Ahlberger 1996, s. 136.
- 22 Smith 2002, s. 120–121. I likhet med begreppet conspicuous consumption har respectability varit mycket förekommande i forskningslitteraturen på senare år. Jag använder här de svenska begreppen anständighet och anseende i stället för den otympliga termen "respektabilitet".
- 23 Jämför Colin Campbell, "Romanticism and the Consumer Ethic", *Sociological Analysis* 44, 1983, s. 288; Colin Campbell, "Understanding Traditional and Modern Patterns of Consumption in Eighteenth-Century England", i *Consumption and the World of Goods*, John Brewer & Roy Porter (red.) London 1993, s. 40–58; Brian Cowan, *Social life of Coffee. The Emergence of the British Coffeehouse*, New Haven 2005, s. 10–12, 16–47; Stobart 2013, s. 3.
- 24 Stobart 2013, s. 9.
- 25 Sombart 1967 [1913], s. 61.
- 26 Colin Campbell, *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*, Oxford 1987. Denna hedonistiska "romantiska etik" stod i kontrast till den av Weber formulerade idén om en puritansk "protestantisk etik".
- 27 Campbell 1987, s. 202–203, 206.
- 28 Tibor Scitovsky, *The Joyless Economy. The Psychology of Human Satisfaction*, New York 1992; Berg 2005; de Vries 2008; Stobart 2013. I de teoretiska diskussionerna används två

- något svåröversatta engelska ord som centrala begrepp, nämligen komfort (bekvämlighet, välbefinnande, trevnad, tröst) och utility (ung. användbarhet, nytta).
- 29 David T. Courtwright, *Vanans makt*, Lund 2003, s. 27; s. 19–45.
 - 30 Begreppet som används på engelska är novelty. Berg 2005, s. 23–24, s. 250; Stobart, s. 3.
 - 31 Jämför Pia Lundqvist, "Mellan förnuft och känsla. Ett konsumtionshistoriskt perspektiv på Emilie Flygare-Carléns 'Ett köpmanshus i skärgården'", *Moderna historier. Skönlitteratur i det moderna samhällets framväxt*, Henric Bagerius & Ulrika Lagerlöf Nilsson (red.), Lund 2011, s. 41–42.
 - 32 Åsa Arping, *Den anspråksfulla blygsamheten. Auktoritet och genus i 1830-talets svenska romandebatt*, Göteborg 2002, s. 27.
 - 33 Cynthia Wall, *The Prose of Things. Transformations of Description in the Eighteenth Century*, Chicago 2006, Jämför Sara Danius, *Den blå tvålen. Romanen och konsten att göra ting synliga*, Stockholm 2013, s. 50–53.
 - 34 Danius 2013, s. 13.
 - 35 Danius 2013, s. 19, 47–48.
 - 36 Arping 2002, s. 9–10.
 - 37 Danius 2013, s. 42.
 - 38 Henric Bagerius, Ulrika Lagerlöf Nilsson & Pia Lundqvist, "Skönlitteraturen och historievetskapen. Några metodiska reflektioner", *Historisk tidskrift* 2013:3, s. 390.
 - 39 Skönlitteratur har tidigare använts av historiker i mycket begränsad omfattning, och oftast snarare som illustration än som källa. Under senare år har dock intresset vuxit för fiktiva texters potential inom historievetskapen. Sådana exempel är antologin om konsumtionskultur Peder Aléx & Johan Söderberg (red.), *Förbjudna Njutningar*, Stockholm 2001 samt Tomas Nilson "Fiktion, hierarki och havets hårda arbete. Skönlitteratur som källa till svensk maritim historia", *Historisk tidskrift* 2014:3. För exempel på avhandlingar, se Bagerius, Lagerlöf Nilsson & Lundqvist 2013.
 - 40 Exempelvis har historikern Hanna Enefalk använt dagböcker och memoarer för att studera vilka normer som styrde mäns respektive kvinnors alkoholdrickande under 1700-talet: Hanna Enefalk, "En gustaviansk brygd", *Historisk tidskrift* 2011:4.
 - 41 Jämför Kim Salomon, "Fiktions utmaningar", *Historisk tidskrift* 2013:3, s. 445.
 - 42 För ett fylligare resonemang om skönlitteratur som historisk källa och hur den kan användas, se Bagerius, Lagerlöf Nilsson & Lundqvist 2013 och där anförda referenser. Se även Henric Bagerius, "Historikern och skönlitteraturen" i Bagerius, Lagerlöf Nilsson (red.) 2011. När det gäller resonemang om skönlitteratur och konsumtion, se Lundqvist 2011. Ett trettiotal kortare texter på temat skönlitteratur och historisk forskning av både historiker med olika inriktning och litteraturvetare finns samlade i en konferensvolym: Christer Ahlberger et. al (red.), *Historier. Arton- och nittonhundratalets skönlitteratur som historisk källa*, Göteborg 2009.
 - 43 Exempelvis kan man framhålla att det hos en författare som Flygare-Carlén visserligen finns otvetydiga drag av realistisk skildring samtidigt som själva berättelserna ofta är starkt melodramatiska med olika influenser från tidens romankonst, som familjeromanen, brottmålsromanen, folklivsskildringen och skräckromanen. Se vidare Gunnar D Hansson, *Årans hospital*, Stockholm 1999, s. 290; Maria Löfgren, *Emancipationens gränser*, Umeå 2003, s. 16 samt Lars Lönnroth, "Emilie Flygare-Carlén och badgästerna", i *Den svenska litteraturen. 3, De liberala genombrotten 1830–1890*, Sven Delblanc & Lars Lönnroth (red.), Stockholm 1988, s. 68f.
 - 44 Fredrika Bremer och Sophie von Knorring var de mest utgivna författarna under 1830-talet, medan Emilie Flygare-Carlén intog en överlägsen tätpå plats som den mest publicerade under 1840-talet. Johan Svedjedal, *Almqvist – berättaren på bokmarknaden*, Uppsala

- 1987, s. 34. Gunnel Furuland, *Romanen som vardagsvara: förläggare, författare och skönlitterära häftesserier i Sverige 1833–1851 från Lars Johan Hierta till Albert Bonnier*, Uppsala 2007, s. 63.
- 45 Furuland 1987.
- 46 Fredrika Bremer, *Familjen H****, (Svenska Vitterhetssamfundet utgåva), Stockholm 2000 [1830–1831], [Bremer, *Familjen H****] Romanen finns digitalt publicerat på Litteraturbanken: <http://litteraturbanken.se/#!/forfattare/BremerF/titlar/FamiljenH/info> (2014-02-10). Sidhänvisningarna i denna artikel avser PDF-versionen.
- 47 *Familjen H**** utkom inom ramen för trilogin *Teckningar utur vardagslivet 1830–1831*. Romanen är mycket omskriven. En översikt av den tidigare litteraturvetenskapliga forskningen ges i Åsa Arping, "Inledning" till *Familjen H****, 2000, s. XXII–XXIII; Se även Birgitta Holm, *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse*, Stockholm 1981; Carina Burman, *Bremer. En biografi*, Stockholm 2001; Arping 2002. [Se även Madeleine Gustafsson, "Fredrika Bremers väg till vardagslivet", i Delblanc & Lönnroth (red.) 1988, s. 71–72. Historikern Gunnar Qvist har granskat det kvinnoemancipatoriska budskapet i Bremers romaner och hur detta behandlades i den samtida pressen. Gunnar Qvist, *Fredrika Bremer och kvinnans emancipation. Opinionshistoriska studier. Kvinnohistoriskt arkiv 8*, Göteborg 1969.]
- 48 Arping 2000, s. XI; Arping 2002, s. 76.
- 49 Arping 2002, s. 57.
- 50 Sophie von Knorring, *Torparen och hans omgivning. En skildring ur folkklivet, Första och andra delen*, Stockholm 1843. [Knorring, Torparen] Verket finns digitalt publicerat på Litteraturbanken: <http://litteraturbanken.se/#!/forfattare/KnorringS/titlar/Torparen1/info> (2014-02-10). Sidhänvisningarna i denna artikel avser etext-versionen.
- 51 Se vidare Barbro Nelson, *Sophie von Knorring. En svensk romanförfattarinna och dikt*, Stockholm 1927, s. 398–420; Åsa Arping, "'En af Westergöthlands skönaste blommor' – Sophie von Knorring", *Färgstarka västgötakvinnor*, Skara 1998, s. 15.
- 52 Ebba Witt Brattström, "Hon var en kvinna i ordets hela potens", *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* på nätet: <http://nordicwomensliterature.net/sv/article/hon-var-en-kvinnai-ordets-hela-potens> (2014-08-16); Börje Räftegård, "Sophie von Knorring", i Delblanc & Lönnroth (red.) 1988, s. 80.
- 53 Nelson 1927, s. 414.
- 54 Emilie Flygare-Carlén, *Pål Värning – En skärgårdsynglings äfventyr*, Svenska Vitterhetssamfundet utgåva, Stockholm 2000 [1844], [Flygare-Carlén, Pål Värning] Romanen finns digitalt publicerat på Litteraturbanken: <http://litteraturbanken.se/#!/forfattare/FlygareCarlenE/titlar/PalVarning/info> (2014-02-10). Sidhänvisningarna i denna artikel avser PDF-versionen.
- 55 Johan Svedjedal, "Inledning" till Pål Värning, 2000, s. XVIII.
- 56 Svedjedal, 2000, s. XVI.
- 57 Svedjedal 2000 samt Monica Lauritzen, *En kvinnas röst. Emilie Flygare-Carléns liv och dikt*, Stockholm 2007, s. 249–262.
- 58 Jmf Ilmakunnas 2012, s. 158.
- 59 Jmf de Vries 208, s. 169; Stobart 2013, s. 265.
- 60 Rönnbäck 2010, s. 184.
- 61 Knorring, *Torparen del 1*, s. 43, 46.
- 62 Anna Brismark, *Mellan producent och konsument. Köpmän, kommissionärer och krediter i det tidiga 1800-talets Hälsingland*, Uppsala 2008, s. 152–159.
- 63 Brismark 2008, s. 46–55.
- 64 Flygare-Carlén, *Pål Värning* s. 51, 27–28, 14.

- 65 Ahlberger 1996, s. 50–53; Magnus Mörner, *Människor, landskap, varor & vägar*, Atlantis, Stockholm 2001, s. 108–111.
- 66 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 15.
- 67 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 41.
- 68 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 39.
- 69 Müller 2004, s. 233.
- 70 Kaffedrickandet i Sverige var dock starkt omdebatterat under 1700-talet. Av handelspolitiska skäl ansågs konsumtionen skada landets ekonomi. Under flera perioder var kaffet helt enkelt förbjudet i linje med de överflödsförordningar som utfärdades. Den sista förbudsperioden var så sent som 1817–1823. Mörner 2001, s. 102.
- 71 Mörner 2001, s. 101; Müller 2004, s. 245; Rönnbäck 2010, s. 180–183.
- 72 Ahlberger 1996, s. 101–104; Müller 2004, s. 239.
- 73 Enligt Rönnbäck's beräkningar av import och inhemsk produktion var den danska sockerkonsumtionen lika hög som den brittiska redan i slutet av 1700-talet. Den svenska konsumtionen var visserligen blygsammare än den danska, men översteg ändå de nivåer som exempelvis de Vries antagit. Rönnbäck 2010, s. 181–184. Rönnbäck beräknar att svenskarna i genomsnitt konsumerade cirka 1 kg socker per person och år kring sekelskiftet 1800. Motsvarande siffra för slutet av 1830-talet var 1,8 kg. Jämför de Vries 2008, Tabell 4.2, s. 160 och följande sidor. Den större danska konsumtionen förklaras av att Danmark var mer urbaniserat och dessutom hade egna kolonier.
- 74 Ulrika Thorell, "Att äta världen", RIG 2007:1, s. 1. Sedan Sverige blev självförsörjande på socker vid 1890-talets mitt sjönk priserna och konsumtionen steg snabbt. 1880 konsumerades 8 kg socker per capita och år 1914 drygt 30 kg.
- 75 Bremer, *Famillen H****, s. 171.
- 76 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 192.
- 77 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 232, s. 238, s. 243.
- 78 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 203–204.
- 79 Ahlberger 1996, s. 91; Müller 2004, s. 233–234.
- 80 Berg, 2005, s. 230.
- 81 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 279.
- 82 Göte Nilsson Schönborg, *Kinesiskt importporlin i Göteborg sett ur ett arkeologiskt perspektiv*, Göteborg 2001, s. 30, 38; Ahlberger 1996, s. 84–90.
- 83 Jane Fredlund, *Gammalt porlin. Svenska serviser*, Västerås 2001, s. 18, 22.
- 84 Bremer, *Famillen H****, s. 59.
- 85 Jmf Smith 2002, s. 183–187; Berg, 2005, s. 228–230.
- 86 Ahlberger & Mörner, "Betydelsen av några latinamerikanska produkter för Sverige före 1810", *Historisk tidskrift* 1993:1, s. 101; Ahlberger 1996, s. 91; Mörner 2001, s. 104.
- 87 Bremer, *Famillen H****, s. 11, 13, 59; Knorrning, *Torparen del 1*, s. 166, 212.
- 88 Ahlberger 1996, s. 93–104.
- 89 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 259.
- 90 Bremer, *Famillen H****, s. 84.
- 91 Bremer, *Famillen H****, s. 88.
- 92 Bremer, *Famillen H****, s. 114.
- 93 Bremer, *Famillen H****, s. 80.
- 94 Bremer, *Famillen H****, s. 3.
- 95 Bremer, *Famillen H****, s. 5.
- 96 Bremer, *Famillen H****, s. 64.
- 97 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 21.
- 98 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 148; Bremer, *Famillen H****, s. 152.

- 99 Knorring, *Torparen del 2*, s. 3.
- 100 Se t ex *Kungliga majestäts nådiga förordning til hämmande af yppighet och öfverflöd*, Årstrycket 1/1 1794.
- 101 Enefalk 2011, s. 732–733; *Nationalencyklopedin*, arrak, <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/arrak> (2014-05-31).
- 102 Enefalk 2011, s. 734.
- 103 Bremer, *Familjen H****, s. 232; Spritmuseum, Dryckernas historia: <http://spritmuseum.se/start/kunskap/dryckernas-historia/> (2014-08-13).
- 104 Knorring, *Torparen del 1*, s. 51. Se även s. 37–38.
- 105 Knorring, *Torparen del 1*, s. 103–104.
- 106 Bischoff och punsch serveras för övrigt även på dottern Emilias bröllop i Bremers *Familjen H****, s. 41. De dricker även vin, s. 53, 56.
- 107 Se t ex resonemanget i Knorring, *Torparen del 1*, s. 188–189.
- 108 Enefalk 2011, s. 734.
- 109 Mickwitz 2010, s. 116.
- 110 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 112.
- 111 Det äldsta belägget för toddy i svenska språket kommer för övrigt från en skönlitterär källa, nämligen Fredric Cederborghs roman Uno von Trazenberg från 1809. Bernhard von Beskow nämner i sin självbiografi att ”En ny dryck, som vid tiden för revolutionen [1809] hastigt antogs öfver hela Sverige, och äfven skänktes oss af Engelsmännen, var toddy”. Wikipedia: <http://sv.wikipedia.org/wiki/Toddy> (2014-03-25).
- 112 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 149, 158, 194–195.
- 113 Bremer, *Familjen H****, s. 13; Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 195.
- 114 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 119.
- 115 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 123–124.
- 116 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 13.
- 117 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 20.
- 118 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 58.
- 119 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 86.
- 120 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 97.
- 121 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 98, III, 279.
- 122 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 87.
- 123 Enefalk 2011, s. 738–743.
- 124 Den danska historikern Sidsel Eriksen menar att föreställningen om den nyktra och kontrollerade kvinnan framträder vid 1800-talets slut, då egenskaper som moral, återhållsamhet och sedlighet kopplades till kvinnans biologi och ”natur”. Sidsel Eriksen, ”Den drikaeldige engel?”, Anders Gustavsson (red), *Alkoholister och nykterister. Föredrag presenterade vid en nordisk konferens i Uppsala*, Uppsala 1991, s. 157–188. Se även Anna Prestjån, ”Prostituerad eller skåpsuperska”, *Spiritus* 2005:7, s. 46–57; Catherine Gilbert Murdock, *Domesticating Drink. Women, Men, and Alcohol in America, 1870–1940*, Baltimore 1998.
- 125 Knorring, *Torparen del 2*, s. 96.
- 126 Wendy A. Woloson, *Refined Tastes. Sugar, Confectionery, and Consumers in Nineteenth-century America*, Baltimore 2002. Se även Sidney Mintz, *Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History*, New York 1986.
- 127 Petrov 2012, s. 134, 145.
- 128 Ahlberger 1996, s. 95. Jämför Stobart 2013, s. 196 där det konstateras att i England köptes te och socker i större utsträckning av kvinnor medan män handlade varor som rom, tobak och kaffe. Intressant att notera är att i England sammanknippades tedrickandet med

- den feminina hemmasfären, medan kaffedrickandet på den borgerliga offentlighetens kaffehus var mer manligt kodat. Smith 2002, s. 139–187.
- 129 Bremer, *Familjen H****, s. 73; Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 206.
- 130 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 21.
- 131 Jmf Enefalk 2011, s. 740–741 och där anförda referenser.
- 132 Orsi Husz, *Drömmars värde. Varubus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939*, Stockholm 2004, s. 34–35 och där anförda referenser.
- 133 Ahlberger 1996, s. 103. Leos Müller poängterar dock att kaffet i Sverige blev både billigare och mer lättillgängligt under det tidiga 1800-talet, medan samma sak inte gällde för te. De omvända förhållandena rådde i Storbritannien. I Sverige ledde Ostindiska Kompaniets nedgång till att tillgången på te minskade, och priserna förblev på en hög nivå. I Storbritannien främjades tehandeln av Brittiska Ostindiska kompaniet, medan kaffet pålades extra avgifter. Enligt Müller kan alltså såväl det omfattande svenska kaffedrickandet som det brittiska tedrickandet främst förklaras av skillnader i utbud och priser under den tid då dryckerna fick sitt genomslag. Müller 2004, s. 244–246. Ahlberger menar att priserna och tillgängligheten på kaffe respektive te var relativt lika i de båda länderna.
- 134 Det ska dock påpekas att det påvisats betydande regionala skillnader vad beträffar tedrickandets sociala spridning i Sverige, Ahlberger 1996, s. 99. Det är därför svårt att entydigt fastställa hur utbredd tekonsumtionen var inom t ex medelklassen.
- 135 Knorring, *Torparen del 1*, s. 138.
- 136 Knorring, *Torparen del 1*, s. 85, 148.
- 137 Smith 2002, s. 171–188.
- 138 Stobart 2013, s. 238–239.
- 139 Flygare-Carlén, *Pål Värning*, s. 280.
- 140 Lundqvist 2011.
- 141 Jmf Stobart 2013, s. 3.
- 142 Emilie Flygare-Carlén, *Enslingen på Johanneskäret*, Malmö 1943 [1846], del 1, s. 282–283.
- 143 Flygare-Carlén, *Enslingen på Johanneskäret*, del 1, s. 6.
- 144 Nelson 1927, s. 438, 491.
- 145 Danius 2013, s. 19.
- 146 Jmf Eriksen 1991; Woloson 2002; Husz 2004 och Enefalk 2011.
- 147 Bourdieu 1984, s. 260f.; Smith 2002, s. 81–83.